

dCIDOB 105.

**Realitat, màgia i esperança a l'Àfrica
negra.**

La visibilitat creixent de l'acció femenina en les societats africanes.
Yolanda Aixelà

La visibilitat creixent de l'acció femenina en les societats africanes

Construccions de gènere de l'Àfrica Subsahariana

Yolanda Aixelà Consell Superior d'Investigacions Científiques (CSIC)-Milà i Fontanals

Aquest text pretén aproximar-se a les dones africanes des del parentesc, l'economia, la política i la religió, amb l'objectiu d'explicar i desmitificar alguns dels tòpics que les envolten. Aquest objectiu és important perquè un dels conceptes que habitualment s'utilitzen per definir la suposadament nul·la influència social de les dones de l'Àfrica Subsahariana és el terme "patriarcat". Amb aquest terme, es fan invisibles moltes accions femenines i es relativitza part de la seva influència sociopolítica.

El fet de dubtar del dinamisme de les dones africanes (present fins i tot en contextos adversos a una concepció d'equitat sexual) en les activitats que aquestes desenvolupen com a reproductores socials, en la subsistència del grup, en la mobilització col·lectiva, com també en la seva responsabilitat familiar en cas de migració transnacional dels seus marits, només minimitza les accions individuals i col·lectives que duen a terme.

Certament, algunes cultures africanes són androcèntriques, com també ho són moltes societats europees, però la vitalitat de les dones africanes en els diferents àmbits de la seva vida quotidiana ens haurien de permetre una aproximació més ajustada, una anàlisi que mostrés les seves estratègies socials i àmbits de poder i que, per tant, allunyés els estereotips simplistes que s'han anat construint des d'unes realitats concretes i localitzades, difícilment extrapolables al conjunt d'un continent que es caracteritza per una enorme diversitat de concepcions i pràctiques socials.

Les dones en les cultures africanes

Les influències que les dones reben del parentesc, la política, l'economia i la religió són diverses, i condicionen diferen-

cies i matisos en les construccions de gènere existents a l'Àfrica Subsahariana.

El parentesc. A l'Àfrica Subsahariana es desenvolupen diferents estructures de parentesc, normes de residència i tipus de matrimoni que, en general, influeixen en les construccions de gènere i, en particular, en la situació de moltes dones africanes.

L'estructura de parentesc més habitual és la de filiació patrilineal (la identitat familiar passa exclusivament per línia masculina), tot i que existeixen nombrosos casos de filiació matrilineal (la identitat familiar passa exclusivament per línia femenina) i cognàtica (la identitat del grup passa, al mateix temps, per línia masculina i femenina). Aquestes formes de filiació condicionen quin grup de filiació ocupa els màxims òrgans de poder, proporciona la memòria genealògica, traspasa els béns del grup a través de l'herència o serà objecte del culte als avantpassats: les diferents estructures afavoreixen construccions de gènere diverses, especialment en contextos rurals. Així, en els grups patrilineals el prestigi del grup recau bàsicament sobre els homes; en els matrilineals recau principalment sobre les dones, i en els cognàtics hi ha una visibilitat sociocultural tant masculina com femenina.

Les normes de residència són variades tot i que són majoritàries la patrilocalitat i la neolocalitat¹. En la patrilocalitat els matrimonis s'estableixen en la comunitat del marit, fet que obliga les dones a distanciar-se dels seus familiars més pròxims i a perdre part de les seves solidaritats familiars; en la neolocalitat els dos cònjuges s'estableixen en un lloc de residència en què cap dels dos tenen llaços de parentesc i es troben en igualtat de condicions en el nou medi.

Els tipus de matrimoni majoritaris són la poligínia i la monogàmia². La poligínia implica el matrimoni d'un home amb més d'una dona i la monogàmia el matrimoni de dues persones de sexe diferent. La situació de les dones varia segons el tipus de matrimoni; en el cas de matrimoni poligínic viuen en una situació de dependència dels seus marits, encara que després cada país la legisli de manera diferent.

La realitat més precària, des de la perspectiva familiar, és la de les dones vídues i la de les dones amb marits polígams, sobretot si elles viuen en contextos urbans, ja que ambdues queden desprotegides si no tenen alguna activitat econòmica pròpia (en l'àmbit rural s'activa la solidaritat de la comunitat familiar de les dones). S'ha de destacar que habitualment les mares solteres no viuen aquesta situació de desemparament perquè la maternitat és un bé molt preuat i reben atenció i ajuda del seu grup de parentesc. De fet, un sector del feminisme africà encapçalat per Amadiume³ reivindica la maternitat com la manera en què les dones africanes s'empoderen (estratègia contrària a la propugnada pel feminisme europeu influenciat per la visió negativa que Simone de Beauvoir tenia de la maternitat).

L'economia. Les dones sempre han participat de la subsistència del grup, desenvolupant diferents tasques que, segons els contextos, inclouen la recol·lecció d'aliments, el manteniment de petits horts o collites, la cura dels animals de granja, la recerca d'aigua i llenya, i la confecció o elaboració d'objectes per a autoconsum domèstic i, en menys grau, per a la venda (roba, cistelleria, ceràmica, etc.). Aquestes activitats femenines han caracteritzat els assentaments rurals. S'han de sumar, per descomptat, a aquestes activitats, la cura de malalts, el manteniment de la casa i l'elaboració dels àpats. Algunes d'aquestes activitats els han donat autoritat i reconeixement en el si de la comunitat.

En contextos urbans, la situació ha estat més complexa atès que moltes vegades es demana una especialització laboral de la qual les dones no disposen a causa del seu baix o inexistent nivell d'estudis; tanmateix, algunes d'aquestes s'han incorporat al petit comerç. I és que en els contextos urbans s'ha produït una masculinització de la mà d'obra que ha conduït al fet que molts prefereixin contractar homes a dones. Així mateix, l'actual globalització de les economies té un important impacte sobre les dones ja que no són sempre els actors afavorits en l'intercanvi (tampoc els actors que reben la cooperació). Malgrat això, s'ha de recordar que hi ha dones que controlen una part del comerç de les seves comunitats com és el cas, per exemple, d'algunes dones senegaleses de la capital.

Sembla que en els marcs urbans s'imposa una errònia interpretació androcèntrica del fet comunitari que pressuposa que són els homes els únics capaços de mantenir una perspectiva àmplia sobre els interessos del grup. Òbviament, aquesta lectura topa en les migracions transnacionals atès que moltes dones es queden com a responsables de la unitat familiar. A això se suma una diferenciació espacial, potser inadequada, que s'ha volgut aplicar a l'Àfrica Subsahariana entre el fet

La realitat més precària, des de la perspectiva familiar, és la de les dones vídues i la de les dones amb marits polígams, sobretot si elles viuen en contextos urbans, ja que ambdues queden desprotegides

públic i el fet privat, quan no una subsumpció del públic en el privat; aquesta distinció és només aparent —i, per tant, poc adequada per a nombroses cultures africanes— ja que en el fons el fet privat s'insereix en el fet públic. En els dos casos, el públic és un àmbit masculí, mentre que el privat es consolida com un àmbit femení.

La política. Política i poder són conceptes que permeten avaluar la desigualtat sexual en els diferents continents. El fet *polític* s'ha analitzat com un conjunt d'accions mitjançant les quals es dirigeixen i administren els afers públics, i el poder com la capacitat d'influir sobre les persones i les coses, recurrent des de la persuasió fins a la coerció.

En el context africà, política i poder són elements que moltes vegades semblen presentar-se vinculats als homes, constituint-se en la justificació de com aquests han exercit mecanismes de dominació que han afectat el col·lectiu femení. Es tracta d'un repartiment sociopolític del qual les dones

eren excloses de la possibilitat d'assumir responsabilitats públiques i comunitàries.

No obstant això, cal assenyalar que des del període precolonial fins a l'actualitat, les dones han tingut responsabilitats polítiques o una notable autoritat en diverses societats africanes. Tenim nombrosos casos com el dels matrilineals i matrilocal bemba de Zimbabwe, on les dones, filles i nétes, podien ser caps tribals. De fet, hi ha nombroses referències etnogràfiques que ens assenyalen aquesta autoritat o lideratge en diferents cultures africanes, més enllà dels emblemàtics aixanti de Ghana. En aquests casos, la construcció dels estats independents no sempre va respectar la influència política de moltes dones: van seguir el camí traçat per una colonització en la qual els administradors van masculinitzar els òrgans polítics africans en rebutjar les interlocutores femenines locals.

A aquestes circumstàncies s'afegeix que, en nombroses cultures africanes, la influència política no ha estat tant una qüestió de sexe com una qüestió d'edat com ha provat l'existència de les assemblees d'ancians/es.

En qualsevol cas, encara que la participació de les dones en els partits polítics i en els diferents governs de nombrosos països africans en el període postcolonial continua sent menor que la dels homes, Vieitez (2004) ha assenyalat que les dones africanes estan "altament representades políticament en diversos països del continent; sembla que s'hagin adonat que aquests processos són reversibles i necessiten consolidar-se". Aquest és un bon símptoma dels canvis que s'estan produint respecte al període colonial.

La religió. L'impacte de les religions en les construccions de gènere de l'Àfrica Subsahariana ha estat desigual: s'ha de distingir la influència dels monoteismes cristià i musulmà (les dues religions més esteses al continent), de la del culte als avantpassats.

Respecte als monoteismes, cal dir que són essencialment androcèntrics. Aquest fet constatable en el cristianisme i l'islam ha tingut una plasmació en la invisibilitat social de les dones en diferents regions de l'Àfrica Subsahariana: la construcció social dels sexes que considera les mares i esposes, que necessiten la tutela del pare o el marit, va rebre l'aval necessari per instituir una diferència de sexe en una divisió desigual, jerarquitzada i irreductible entre homes i dones. Així, la manipulació que s'ha exercit des d'un discurs religiós monoteista que considerava les dones "menors d'edat" ha constituït un ressort sociopolític empleat en el període postcolonial per justificar, en algunes ocasions, la desigualtat sexual.

Ara bé, no sempre el cristianisme i l'islam van tenir èxit en materialitzar reformes que avalessin la seva concepció dels sexes. Per exemple, entre els aixanti, el cristianisme va emfatitzar que els recursos i les propietats operessin a favor dels vincles entre pare i fills i no mare i filles, tot i que segons la llei aixanti, el dret a herència estava confinat dins del matrillinatge. Per la seva part, l'islam també va intentar reconduir la construcció de gènere dels matrilineals tuaregs, fet que va tenir

conseqüències en l'autonomia femenina, però no en la consideració de les seves relacions genealògiques.

És per això que encara que el cristianisme i l'islam desenvolupats a Àfrica han pretès imposar la seva pròpia concepció dels sexes, en la pràctica aquestes religions presenten especificitats que s'allunyen de les pràctiques europees o àrabs. Només així es pot comprendre el protagonisme femení en alguna confraria senegalesa o la participació activa de les dones en algunes esglésies del continent.

Respecte al culte als avantpassats, cal assenyalar que és una expressió religiosa que es basa en la seva veneració. Aquesta pràctica està determinada per la filiació patrilínea, matrilineal o cognàtica del parentesc ja que els avantpassats del grup familiar són els protagonistes. En els rituals en què s'escenifica i es renova aquesta fe, participaran, amb més o menys intensitat (depenent en ocasions del tipus de filiació del grup) tant homes com dones, fet que aparentment pot afavorir una certa equitat sexual des de les ideologies i les pràctiques socials amb una influència en ocasions menys androcèntrica que la de les religions monoteistes.

Algunes claus per superar l'androcentrisme a Àfrica

Anteriorment, hem exposat algunes de les dades que permeten qüestionar la premissa que van ser els europeus que van colonitzar el territori els portadors dels ideals d'equitat sexual a Àfrica. Al mateix temps és crucial analitzar la influència de la construcció de gènere dels colonitzadors/es en les construccions de gènere dels colonitzats i colonitzades. Alguns investigadors com Saunders creuen que aquestes qüestions s'han de repensar ja que "cal prendre la 'generització' de l'Àfrica colonial com a paradigma. Amb el fraccionament de les institucions indígenes i la seva substitució pel neotradicionalisme i la tradició inventada sota l'autoritat nativa, la construcció de sexe i de gènere dels colonitzadors va reemplaçar la vernacla amb un ordre moral 'més elevat'... El passat va ser reinventat" (Saunders, 2002:20).

Certament, el colonialisme va influir negativament en molts contextos africans en desestructurar cultures en les quals havia prevalgut una certa equitat sexual. En altres, no va fer més que reforçar les construccions de gènere androcèntriques. Ara bé, les transformacions que va imposar la colonització afortunadament no van ser generalitzades ni profundes arreu, circumstància que ha permès que la vitalitat de nombroses dones africanes continuï sent una realitat. Part d'aquestes dones intenten, avui, allunyar l'androcentrisme d'algunes de les seves construccions culturals transformant els seus codis jurídics i les polítiques dels seus Estat-nació amb el seu activisme polític i el seu associacionisme feminista.

Els codis jurídics. En la majoria de països de l'Àfrica Subsahariana coexisteixen els codis civils amb els codis consuetudinaris i, fins i tot, en ocasions, amb els codis religiosos.

L'activisme polític femení des de la seva incorporació en diferents partits i també des del seu associacionisme feminista, està propiciant un canvi en les polítiques governamentals

Certament, aquells codis consuetudinaris que remetien a contextos d'estructures familiars cognàtiques o matrilineals garanteixen, de vegades en detriment dels homes, l'accés de les dones a drets en el marc del matrimoni i la propietat, situacions que s'han anat corregint amb l'aplicació dels codis civils (alguns pròxims als europeus).

No obstant això, altres codis africans, com en el cas de Malawi, van ser reescrits després de les independències colonials des d'una perspectiva androcèntrica que deixaria moltes dones en completa situació de desemparament (a Malawi eren majoritàries les estructures matrilineals). Aquesta qüestió ha estat objecte de reivindicació femenina. De fet, algunes dones africanes estan consolidant victòries rellevants pel que fa a la derogació de lleis de regulació de terres i lleis de família que les desposseïen de drets (és el cas recent de Moçambic). Aquest activisme femení i feminista vol garantir la igualtat entre els sexes.

Els estats-nació. La majoria dels estats-nació africans van començar a construir-se des d'una centralitat masculina que va intentar anul·lar les formes de lideratge femení. Això ha estat enunciat per diferents investigadors, fins i tot en el cas de Ghana on s'intentava harmonitzar el model tradicional amb el nou Estat, en un projecte en el qual les dones semblava que en un principi no entressin. Per a Bon Villain, el poder polític en els estats-nació es va centralitzar en mans masculines, fet que va implicar una pèrdua de poder i autonomia per a les dones. Les construccions ideològiques i les creences religioses van començar a utilitzar-se per reforçar i legitimar les restriccions sobre els drets femenins. A això es va sumar la masculinització de la burocràcia de l'Estat després de la fi del període colonial. Com recorda Mikell, el cartell "només homes" va estar penjat durant llargues dècades en el procés de burocratització dels governs, fet que va complicar l'ocupació de les dones en els grans contextos urbans (Mikell, 1997:20-21).

Ara bé, l'activisme polític femení des de la seva incorporació en diferents partits i també des del seu associacionisme feminista, està propiciant un canvi en les polítiques governamentals.

© Naciones Unidas

Wangari Maathai, Nobel de la Pau 2004

mentals. Destaca la seva defensa que els pressupostos estatals es distribueixin des d'una perspectiva de gènere amb la finalitat d'aconseguir més igualtat entre homes i dones, com també les diferents estratègies que estan posant en marxa per garantir el lideratge polític, econòmic i social femení.

Les dones africanes contemporànies

En aquest text hem recuperat alguns arguments que permeten allunyar el pressupòsit que les cultures africanes contemporànies són patriarcal i tenen una construcció de gènere homogenia. També s'ha qüestionat que els valors d'equitat sexual fossin portats pels colonitzadors europeus. És cert que Europa ha influït en les construccions de gènere africanes, però algunes de les diferències existents per regions i països (igual que el prestigi i capacitat de lideratge de moltes dones) es deuen a les seves pròpies tradicions històriques precoloniales.

Probablement, un dels factors que permetran allunyar l'androcentrisme és l'escolarització, que encara avui continua sent baixa (tot i que presenta enormes variacions per països). Al problema de les infraestructures en contextos rurals que dificulta l'escolarització dels infants, se suma el fet que en els contextos urbans alguns pares decideixin prioritzar l'escolarització dels fills homes en considerar-los equivocadament com a responsables futurs de la manutenció de la família.

En qualsevol cas, un major coneixement de les dones africanes des de la diversitat existent de concepcions i pràctiques socials permet relativitzar la imatge passiva que es projecta d'elles al mateix temps que les allunya d'una victimització que, si bé és útil per resoldre conflictes socials concrets i, per exemple, per activar mesures efectives de lluita contra una malaltia com la sida que està arrasant el continent, té l'efecte pervers de fer invisibles les centralitats femenines. Les dones africanes avui, igual que ahir, continuen sent subjectes actius en les seves societats. ●

Notes

1. També hi ha diversos casos etnogràfics matrilocals en què els homes s'estableixen en les comunitats de les dones després del matrimoni. En aquests casos són els homes els que es troben en situació de dependència marital. No obstant això, no són tan nombrosos com els casos esmentats en el text.
2. També hi ha matrimonis poliàndrics (d'una dona amb diversos homes) però són escassos. Per exemple, destaquem els lele de Kasai.
3. N. de l'ed.: Ifi Amadiume, poeta, assagista, feminista i antropòloga nigeriana.

Referències bibliogràfiques

- AIXELÀ**, Yolanda. "Androcentrismos en África. Los casos matrilineales y el ejemplo bubu de Guinea Ecuatorial". A: **MARTÍ**, Josep i **AIXELÀ**, Yolanda (eds.). *Estudios africanos. Historia, oralidad, cultura*. Vic: CEIBA, 2008. P.155-169.
- EVERS ROSANDER**, Eva. "Cosmopolitas y locales: mujeres senegalesas en movimiento". A: **JABARDO**, Mercedes (ed.). *Senegaleses en España. Conexiones entre origen y destino*. Madrid: Ministerio de Asuntos Sociales y Trabajo, 2006. P.117-129.
- FONS**, Virginia. *Entre dos aguas. Etnomedicina, procreación y salud entre los ndowé de Guinea Ecuatorial*. Vic: CEIBA, 2004.
- JABARDO**, Mercedes (ed.). *Senegaleses en España. Conexiones entre origen y destino*. Madrid: Ministerio de Asuntos Sociales y Trabajo, 2006.
- MIKELL**, Gwendolyn. "Introduction". A: **MIKELL**, Gwendolyn (ed.). *African Feminism. The Politics of Survival in Sub-Saharan Africa*. Filadèlfia: University of Pennsylvania Press, 1997. P.1-50.
- SAUNDERS**, Barbara. "Introduction: Indeterminate Ontologies". A: **SAUNDERS**, Barbara i **FOBLETS**, Marie-Claire (eds.). *Changing genders in intercultural perspectives*. Leuven: Presses Universitaires de Louvain, 2002. P.11-29.
- VIEITEZ**, Soledad. "Desarrollo y economía en África: Reflexiones teóricas en torno a la desigualdad de género". *Studia Africana* No. 18, 2008. P.32-41. [També publicat a: Actas del Congreso "África camina". Barcelona, 2004]